

K.M. ҚОҢЫРБАЕВА

КЕҢЕСТІК ИДЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ РУХАНИЯТЫ

Мақаланың мақсаты – кеңестік кезеңдегі қазақ халқы руханиятының, мәдениетінің өзгеріске ұшырауының себептерін, салдарларын көрсету. Зерттеу тарихиың пен логикалықтың бірлігі, нақты тарихиың принциптеріне негізделген. Мәселені талдау нәтижесінде қазақ руханилығының дамуының Кеңес дәуіріндегі ерекшеліктері анықталды. Альянстан нәтижелер қазақ философиясының тарихы, мәдениеттану пәндерінен дәріс оқуда пайдалануға тұрарлық.

Кеңестік кезеңдегі қазақ халқының руханилығы екі әлем: дәстүрлі қазақ руханилығы мен жаңашыл батыс әлемінің бетпе-бет келуімен сипатталады. Сенімді ақыл ығыстырып, ғылым дінде женіп, өмірсалт пен дүниетанымның негізіне айналды, бұл жерде ең бастысы философиялық дүниетанымдар мен қозқарастардың ортақ мәселесі қазақ қоғамын жетілдіру мен ұлт тәуелсіздігі болды. Реформашыл Алаш зиялыштары ұлттық мұддені Батыс Еуропалық демократиялық қурес аясында жүргізгенді жөн көрді. Философиялық әдебиеттерде руханилықты атеистік сипатта қарастыруды басты нысана ретінде ұстанды. Кеңестер Одағының құрамында болған кезден бастап дәстүрлі, даналық түріндегі философиялық ой-жүйелер түгелдей дерлік коммунистік партияның ресми философиясының сынни қозқарасына сай келмегендіктен жоққа шығарылды. Кеңестік кезеңге дейінгі қазақ философиялық ойы адамдардың өмірлік басты бағдарлары ретінде өзінің қоғамдағы орнын анықтаған болатын. Оның негізгі мәселелері Адам мен Әлем, Адам мен Адам, Өзіңде Өзіңнің қатынасың жайлы ілім болып келген еді. Ойшылдардың дүниетанымы қазақтың ұлттық мәдениетіне негізделген еді. Қалыптасқан әдет-ғұрыптары, құндылықтары және тәртіп түрлері халқымыздың рухани әлемінің дамығандығының айғағы болатын.

Ұлы Даңада уақыт пен кеңестік аясында әрқашан ірі көлемде қауымдақсан әлеуметтік тіршілік құрған қазақ деген халық болғаны белгілі, ондағы жеке адамдар ортақ руханият негізінде қоғамды біріктіруші күшке айналды. Жетпіс жыл бойы кеңес адамдарының санаына сінірліген философияның негізгі өзегі Сталиннің 1938 жылы жарық көрген «О диалектическом и историческом материализме» деген жұмысында қарастырылды. А.А.Хамидов ол жұмыс жайында: «катехезис пен әскери жарғыны елестетеді», – деп сипаттайды [1]. БКП (б) Орталық Комитеттің жарлығымен Сталиннің бұл жұмысы қағидага айналып, мемлекеттік философия дәрежесіне көтерілді, осылайша Кеңестер Одағында мемлекеттік философия пайда болды. Философиядан Табигат пен Тарихты біріктіруші және оның өзегі мен мәселесі болып табылатын Адам ғайып болды.

Сондықтан да ұлттық философиялық ойлар өрісі тарылып, оларға ендігі жерде мемлекеттік ресми идеологиямен қатар тұруға мүмкіндік болмады. Қазақ халқының философиясы дамуының осылайша тоқырауын қазақ ойшылы М.С.Орынбеков: «Өзінің жеке философиясы болмаған елдің дербес рухани тұрмыс пен өркендеуге мүмкіндігі болмай, бөгде тектік факторларға тәуелділігі күшіне түседі» деп атап көрсеткен болатын [2].

Қазақ философиясының кеңестік кезеңдегі даму барысы социализмнің алғашқы жылдарындағы жазалау мен қудалауға ұшыраған көрнекті қайраткерлердің шығармашылығымен өрнектеледі. Олардың философиялық еңбектері Қазақстандағы халық өмірінің алуан түрлі мәселелеріне арналған қоғамдық ойларды құрады. Қазақ философиясы, рухани ой кешу үрдістері социализм женісінің бағыты мен социалистік сананы қалыптастыру жолына түсті. Қазақ халқы өзінің мәдени-рухани, дәстүрлі ерекшелігі мен өзіндік болмысынан ажыратылып, жаппай диалектикалық тарихи материализм үстемдік құрды.

Қазақ халқының философиялық ойы XX ғасырдың 30-жылдарында ұлы тұлғаларынан айырылуына байланысты үзіліп қалған еді. Бұл үдеріс сол кезеңнің саясаты мен биліктің жан түршігерлік қаталдығымен сипатталады. Мұндай саясат репрессияға ұшырату мен адамдарды өлтіру түрінде жүргізілді. Қазақ философиялық ойының табиғи-тарихи даму жолының нақ осы кезеңде үзілгендігі туралы О.А.Сегізбаев: «КСРО-да керісінше түсіндіріліп бүрмаланған марксизмнің, басқасын қойғанда, осы елдің құрамына табиғи-ұлттық айырмашылықтарымен кірген халықтардың философиясын жоғалтуымен сипатталады», – деп көрсетті [3, 349].

Кеңестік кезеңнің солақай саясаты халқымыздың мәдени мұраларының жойылып кетуіне себепші де болды. Большевиктер «мешіттер мен мавзолейлерді, шіркеулерді кирату керек» деген

айдармен вандализмге жол ашты. Кеңестік кезеңінң осындай сорақылықтарын отандық философ М.С.Бурабаев өз зерттеулерінде ашып көрсеткен болатын. Сол кезеңінің өзінде араб әрпімен жазылған әдеби мұраны құртуудың қате екені жайында: «қазірге шейін «мұсылмандық» әдебиет деп аталаған жүргендердің барлығы діншіл деп есептелді. Ол дұрыс емес, оның «мұсылмандық» деп аталауы оның мұсылман халықтарының тілінде араб әрпімен басылуында. Ол әдебиеттердің арасында социал-демократтық, марксистік басылымдар болды», – деп жазды [4, 249 б.]. Дін дінсіздікпен, атеизммен алмастырылды. Халықты діннен бездіру дөрекі түрде талап етілді. Діннің өзі рухани бастаулардың негізгі тіректерінің бірі, ал өздерін әлмисактан мұсылмандыбыз дейтін қазақтарды патшалы Ресей де, кеңестік Ресей де шоқындыру мақсатын қөздегенімен, діннен бездіре алмады. Большевиктер қорқыныш пен үрей тудыра отырып, өздеріне қулақкесті бас шұлғитын құлдық сана қалыптастыруға тырысты. Ұлттық құндылықтар «отанышылдық», «ұлтшылдық», ендігі жерде «интернационализм», «тапшылдық» деген ұғымдармен жаңа-жасанды моральдық қағидаларды ұстанумен айырбасталды. Сол кездегі саяси атқа айналған «пантуркішіл», «панисламшыл», «ұлтшыл-уклонистер» деген жарлық біздің ірі тұлғаларымыз бер ұлттық зияллыларымызға тағылды.

Рухани жетілген адамның ұлғасін осы кезеңін зияллыларының бойынан, іс-әрекетінен табамыз. Ұлттық зиялды деген ұғымды түсіндіруге М.Шоқай үлесін қосты. Оның түсінігінше, ұлттық зияллылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет етеді алатын адамдар кіреді. Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни жері, сұры, қазынасы, тілі мен діні бір болған халық бұқарасын бірлестіріп, олардың санасын біртұтас саяси, әлеуметтік, ұлттық санаға жеткізуде ұлы тарихи міндеттің маңызды бір бөлігі зияллылардың үстіне жүктеледі. Дүниежүзінде зияллылардың ұлтқа айналған саяси, әлеуметтік халық бұқарасы бірлігі ешқашан болған емес. Сондай-ақ халық бұқарасынан қолдау көрмеген жағдайда зиялды қауым ештеңе істей алмайды [5, 175-176 бб.]. М.Шоқайдың бұл тұжырымдары Кеңестер ұstemдігі орнағаннан кейінгі халық пен зияллылар арасындағы ортақ сананың қалыптаса алмауынан туындағы. Зияллыларымыздың өрелі ой-тұжырымдарының негізгі алтын қазығы еркіндік идеясы болды. Отаршыл Империя құрамында ұлттық еркіндік пен тәуелсіздік жайлы ойды жүзеге асыру жолы өте ауыр жол еді, бірақ еркіндік идеясы ешқашан халқымыздың рухани өмірінен өшкен емес, ұлттық философияда ол желі үзілген жоқ еді.

А.Х. Қасымжанов руханилықты халық болмысының адамгершілік қабаты саналылық пен бейсаналылықтың қоспасы деп анықтайды. Қазақ халқының руханилығы кеңестік кезең идеологиясының эсерінен архайкалық құбылыс ретінде қарастырылды. Даму үрдісі «таптық», «пролетарлық мәдениет» деп аталағын әдіспен ұлттық мәдениеттердің ерекшеліктерін қырқып тастау эсерінен тоқырады [6, 125 б.]. Тұрі ұлттық, мазмұны социалистік деп аталаған формулаға сәйкес келмеген әдебиет, тарих, тіптен өнер туындыларына шейін қatal партиялық сынақтан өтуі нәтижесінде руханилық шығынға ұшырады. Бұл революция біздің халқымыздың тарихи-табиғи дамуындағы прогресті бір ғасырға шегерді. Қазақтар осы тіл мәселеісінің төннегінде бір ғасырға жуық мерзім бойы әртүрлі шаралар, қаулылар қабылдаумен келеді. Бүгінгі күнгі жаһандану заманында да бұл мәселе өзінің өзектілігімен маңызды болып отыр.

Ұлттымымыздың тілін, дінін, бүкіл рухани болмысын қорғап, жетілдіру жолында курескен алаш азаматы А.Байтұрсыновтың құрделі ғұмыр кешкендігі жайлы С.Сейфуллиннің пікіріне назар аударсақ, онда: «Ахмет коммунист партиясында да көп бола алмады. Көп бола алмайтыны белгілі еді. Ахаң байлардың құлдығында шіріген жарлылардың айқайшысы емес, олардың қолшоқпары емес, бірақ байын, кедейін айырмай, қазақтыға ғана сүйеттін ұлтжанды еді» дедінген. Ахмет Байтұрсынұлының ұстанған жолы мен көзқарасы туралы осы айтылған ойларынан Сәкеннің өзінің дүниетанымын анғару қын емес. Халықтың тұтастыры, дербес ұлттық автономия туралы идея, ұлттымымыздың әлеуметтік-мәдени және рухани өркендеуі туралы көзқарастары оның түпкі мақсат-мұддесі болды. Көздеңен түпкі мақсат-мұддеге беріктік, табандылық, төзімділік сияқты ізгі қасиеттерінің арқасында ұстанған идеясы жолында қасқая қарсы тұрды.

Ұлт зияллылары, ұлттық саяси элита тарихын зерттеуші, тарихшы ғалым М.Қойғелдиевтің кеңестік кезеңдегі большевиктік иедологтардың құресін жан-жақты талдаған еңбегінде: «Большевиктер мен олардың көсемдері кеңестік биліктің алғашқы құндерінен-ақ Қазақстан мен Түркістанда таптық-партиялық мақсаттарды емес, ұлт-азаттық мұдделерді қөздеңен элитаны жолықтырыды. Сондай-ақ бұл элитаның халық арасында ықпалы зор еді. Халық пен оның саяси

элитасы арасында қытай қорғанын орнатты» [7, 21-22 б.], – делінген. Рухани даму, рухани жетілу адамдардың бостандығы мен еркіндігі мүмкін болған жағдайда ғана іске асады.

Қазақ философиясының тарихын зерделеуде тың әдістемелер мен өзіндік көзқарастар қалыптастырылған философ-ғалым Г.Ерғали, адамның еркіндіксіз, өз басының бостандығына өзі ие болмайынша, оның бойында рухани жетілуі болмайтындығын айта келе, егер жағдай жасалынбаса, әлеуметтік орта мүмкіндікке жол бермесе, адамның рухтың дамуы да тежелетіндігін атап көрсеткен болатын [8, 103 б.]. Қазақстанда Қазан Революциясы жеңіске жеткен кезеңден екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі аралықта адам еркіндігіне, шығармашылық еркіндікке жол берілмеді. Бірақ ұлттық рух, қазақтың рухани әлемі алынбас қамалдай берік еді.

Кеңес дәүірінің идеологиясы бойынша халқымыздың жыр-дастандары да, оны жырлаушы да таптық көзқарастарға сәйкес келмесе, қазактардың шат-шадыман шақтарын еске түсірсе, ол бай феодалдық кезеңді аңсаушылық болып табылды, шығарманың мәнділігіне назар аударылмады. Қазақ рухани мұралары осылайша маркстік-лениндік философиялық көзқарастар тұрғысынан бағаланды. Коммунистік идея қаншалықты игілікті болса да, өзінен басқаның берін жалған деп тәрк етуі оның догматтығының айғағы.

Халқымыздың рухани өмірінде үлкен істер атқарған ойшылдардың шығармаларының құртылып кетуінен қауіптенген М.Әуезов, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев сынды қайраткерлер өте ептілікпен оларды корғаштай білді. Олар М.Ж.Көпесевтің еңбектерінің ғылыми айналымға енүіне аянбай атсалысты. М.Әуезов: «Өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәүірімізге жеткізген еңбек Мәшіүрде мол екенін естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшіүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт», – деп өз тұжырымын ашық білдірді [9]. Ал С.Мұқанов болса: ««Мес» жинағына қарасақ, көңілің тояттайты, оқысаң көзің қуанады. Сиясы әсем қөшірілген қолжазба Мәшіүр махаббатына лық толы. Ол көне қолжазбаның әрбір сөзіне дейін жеткізуге, қазақ тілінің алтын қорын шашпай-төкпей сақтауға тырысқан», – деп қорғады [10]. Олар халықтың мәдени-рухани өмірінің дамуына қосқан үлесін алға шығарып, кезеңнің солақай саясатының құрбаны болудан сақтап қалды.

Кеңестік кезенге дейін Ұлы Империя Қазақ даласын географиялық жағынан ғана зерттең қоймай, әлеуметтік-саяси қоғамдық құрылышын да зерттеу объектісіне айналдырган болатын. Әуелі халқымыздың анғал, аққөніл, морт, жомарт, қонақжай сияқты жақсы қасиеттерін пайдаланып, оның ішіне кіріп, ақыры жаулап алды. Өз жерін өзіне өгейсітті. Енді жана қоңсымыз жақыннан біздің осал жақтарымызды, руга бөлінушілігімізді, мансапқорлығымызды тағы басқа толып жатқан кемшиліктерімізді білген бойда ағайындар арасында дау-жанжалдар туғызуға лайықты әдіс-айлалар ойлап тауып отырды. Халықты тұғастығынан айыру басты нысана етіп алынды. Жалақорлық, дауқестік, іштарлық, мансапқорлық қазақ философиясында, әсіресе, соңғы кезеңдерде көбірек назарда ұстанған ұғымдар қатарына жатады. Шокан Уәлиханов үйлесінде өзінің қүйіншін былай деп жазды: «Сауаттылық сахараға тек жалақорлар мен дауқестердің есек-аяңын көбейту үшін ғана келген сияқты». Үйлесінде заманымыздың ұлы суреткери О.Сүлейменов те қазақтардың мұндай жаман қылышқа душар болуының себебін Патша үкіметінің әр округке жалақы төленетін жалғызлаузымды қызмет орнын тағайындаудын деп түйіндейді. Иә, қазақ өлкесі осыған дейін бір-біріне дәл сондай алакөз, дәл сондай жау адамдарды кездестірмеген де, көріп білмеген де еді. Жалақорлардың қатары хат біліп, қара таныған әрбір ауқатты, атқамінерлермен бірге үсті-үстіне көбейіп отырды... Ол мансапқа колы жеткен адамсымақтар ел үстінен күн көретінін міссе тұттай, өздерінің адамгершілік, ұлттық парыздарын оп-онай ұмытып, халық намысын аяққа таптағанын қайтерсіз. Әр кездері ел басына түскен қасіреттерге, міне, осындайлар кінәлі болмақ. Олардың қағаз бетіндегі шимай-шатпақ шайқастарының көленкесінде жантүршігерлік істер қоса қабат жүріп жатты: Шокан, Абай, Сәкен, Илияс, Бейімбеттің өліміне міне осылар айыпкер [11].

Адам бойындағы мұндай жаман пиғылдардың оянуына билікке құштарлық, жағымпаздық, әсіресе, социализмді орнату барысында өрши түскені тарихтан белгілі. Жоғарыдан түскен бүйіркітірлерді орындаудың ғана сана қалыптасты. Осындай қоғам өміріндегі өзгерістер адамдар мінез-құлқына ықпалы болғанын қазақ ұлтының бір ғасырлық дүниетанымын, дүниетүсінігін, арозданын зерделеу арқылы пайымдай аламыз. Бірақ халықтың мықты рухын ашаршылық, шетел асып ауа көшуі, репрессиялар жасыта алмады. Тұбінде әділетті, ізгілікті қоғам орнайтынына сенді. Сол жолда адам рухы ширыға шындалды. Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңде

социалистік қоғам құру ұлы мақсатқа айналды. Сол кезеңдердегі оқиғалар барысын, адамдар көзқарасын зерделесек, социализм құру жолында олар өздерін құрбан етуге даяр болды. Коммунизм идеясына шын берілген, жанын пидә ететін фанатиктер өзін сол қияли қоғамның құралына айналдырыды. Осы жігер, осы қайрат тарихта қоғамның даму жолдарының сан-сокпақты бір кезеңін бастан кешіргені мәлім.

ӘДЕБІЕТ

- 1 *Хамидов А.А.* О диалектике мнимой и подлинной // Адам әлемі – Мир человека. 2002. №1. 50-51с.
  - 2 *Орынбеков М.С.* Духовные основы консолидации казахов. Алматы, 2001. 211 с.
  - 3 *Сегизбаев О.А.* Казахская философия XV – начала XX века. Алматы: Гылым, 1996. 472 с.
  - 4 *Бурабаев М.С.* Становление социалистического сознания в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1981. 249 с.
  - 5 *Шоқай М.* Таңдамалы. Алматы: Қайнар, 1998. 1-т. 512 б.
  - 6 *Касымжанов А.Х.* Пространство и время великих традиций. Алматы: Қазақ университеті, 2001. 197 с.
  - 7 *Қойгелдиев М.* Ұлттық саяси элита. Қызыметі мен тағдыры. (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: Жалын, 2004. 400 б.
  - 8 *Ергали И.Е.* Философия как духовная деятельность (под общ. ред. А.С.Серикбаева) Астана, 2003. 283 с.
  - 9 *Әuezов М.* Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы, 1961. 358 б.
  - 10 *Мұқанов С.* Халық мұрасы. Алматы, 1974. 110 б.
  - 11 *Сүлейменов О.* Шокан // Ақиқат. 1996. №4. 52 б.
-
- 1 *Hamidov A.A.* O dialektike mnimoj i podlinnoj. Adam alemi – Mir cheloveka. 2002. №1. 50-51 (in Russ.).
  - 2 *Orynbekov M.S.* Duhovnye osnovy konsolidacii kazahov. Almaty, 2001. 211 s. (in Russ.).
  - 3 *Segizbaev O.A.* Kazahskaja filosofija XV–nachala XX veka. Almaty: «Gylim», 1996. 472 (in Russ.).
  - 4 *Burabaev M.S.* Stanovlenie socialisticheskogo soznanija v Kazahstane. Alma-Ata: Nauka, 1981. 249(in Russ.).
  - 5 *Shochai M.* Tandamaly. Almaty: Khainar, 1998. T.1. 512 (in Kaz.).
  - 6 *Kasymzhanov A.H.* Prostranstvo i vremja velikih tradici. Almaty: Khazakh universiteti, 2001. 197 (in Russ.).
  - 7 *Khoigeldiev M.* Ulttykh sajsasi jelita. Khyzmeti men tagdyry. (XVIII–XX). Zertteuler. Almaty: «Zhalyн baspasy», 2004. 400. (in Kaz.).
  - 8 *Ergali I.E.* Filosofija kak duhovnaja dejatel'nost' (pod obw. red. A.S.Serikbaeva) Astana, 2003. 283. (in Russ.).
  - 9 *Auezov M.* Adebi mura zhane ony zertteu. Almaty, 1961. 358(in Kaz.).
  - 10 *Mukhanov S.* Halykh murasy. Almaty, 1974. 110 (in Kaz.).
  - 11 *Suleimenov O.* Shokhan // Akhikhat. 1996. №4. 52 (in Kaz.).

Резюме

Конырбаева К.М. Советская идеология и казахская духовность

В статье анализируются труды казахских мыслителей начала XX века и советского периода, где поднимаются вопросы духовно-нравственной сферы казахов. Автор подчеркивает, что в годы Советской власти произошли существенные изменения в ценностном и ментальном аспектах духовной культуры казахского народа.

Summary

Konyrbayeva K.M. Soviet ideology and Kazakh spirity

In the avticle author analizes kazakh thinkels of first part of XX century and Soviet period where questions of spiritual-moral sphire of Kazakh where have undertaken. Author underline that in Soviet period done valuable and mental changes in spiritual culture of Kazakh nation.